

بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس

هادی الهایی^۱

چکیده

با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس به مبارزه با حکومت‌های وقت پرداختند و خواستار حقوق مساوی با اقلیت‌های سنی شدند. در این میان، تحركات گسترده‌ای در منطقه به وجود آمد که گردانندگان آنها شیعیان بودند. با بررسی اهداف و دوره زمانی به وضوح نشان داده می‌شود که همه این تحركات و اعتراضات متأثر از انقلاب اسلامی ایران بودند. هدف این مقاله، بررسی بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس است و از آنجایی که کارشناسان مطالعات منطقه‌ای قیام‌های بهار عربی را متأثر از انقلاب اسلامی ایران دانسته‌اند، محدوده زمانی این پژوهش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷) تا پذیرش قطعنامه ۵۹۸ (۱۳۶۷) است. این مقاله، با روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای، سعی در بررسی بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس دارد.

کلیدواژه‌ها: انقلاب اسلامی ایران، شیعیان، کشورهای حوزه خلیج فارس.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. کارشناس ارشد تاریخ گرایش مطالعات خلیج فارس. دانشگاه شهید چمران اهواز

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران، یکی از مهم‌ترین وقایع و رخداد‌های سیاسی جهان در نیمه دوم قرن بیستم میلادی به شمار می‌آید. مبارزات مردم جمهوری اسلامی ایران بر علیه رژیم فاسد پهلوی سرمشقی برای شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس شد که سعی کردند، دست ایالات متحده را از کشورهای خود قطع و بر علیه حکومت‌های طاغوتی زمان خود به پا خیزند. آنها پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، بدون خوف از حکومت‌های وقت، به‌پا خاستند و مدعی حقوق سیاسی و اجتماعی خود شدند. حرکت‌هایی، از جمله تظاهرات و برپایی مراسم عاشورا به‌وسیله‌ی شیعیان منطقه شرقی عربستان در سال ۱۹۷۹، اشغال کعبه توسط نیروهای مسلح به سرکردگی جهیمان العتیبی به نشانه اعتراض به حکومت وهابی، فعالیت‌های حزب الدعوه و آیت‌الله محمدباقر صدر و خواهرش در کشور عراق، حمله به سفارت آمریکا و فعالیت‌ها و سخنرانی‌های حجت الاسلام و المسلمین مه‌ری در کشور کویت، حرکت اسلامی انصار الشهدا و کشف کودتای پیچیده در سال ۱۹۸۱ در بحرین و نارضایتی‌ها و اعتراضات شیعیان کشورهای قطر، امارات متحده عربی و عمان همگی با الهام از انقلاب اسلامی ایران به‌وجود آمدند.

این مقاله در صدد پاسخ‌گویی به سوال: انقلاب اسلامی ایران چه بازتابی بر شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس داشت؟

در پاسخ این سؤال، فرض مبتنی است که انقلاب اسلامی ایران شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس را بیدار و روندی معکوس در تحرکات آنها بر علیه حکومت‌های وقت داشت.

در این مقاله با توجه به کثرت شیعیان و میزان بازتاب انقلاب اسلامی در بین آنها به ترتیب هفت کشور حوزه خلیج فارس را شماره گذاری و به بررسی وقایع مربوط به موضوع پژوهش پرداخته شده است.

۱- عربستان سعودی

باری روزن در کتابش تحت عنوان *انقلاب ایران* نوشته است: «انقلاب آیت‌الله خمینی در ایران به‌عنوان تهدیدی ایدئولوژیک برای عربستان سعودی و نیز تغییری در وضعیت استراتژیک منطقه انگاشته می‌شود» (روزن، ۱۳۷۹: ۸۳).

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران ضربه‌ای کوبنده بر رژیم عربستان سعودی وارد کرد. اول از آن جهت که رژیم آنها سلطنتی بوده و مانند شاه وابسته به امریکا و غرب بوده‌اند؛ بنابراین، این نگرانی برای دولت عربستان وجود دارد که اگر جنبشی مردمی توانست حکومت پهلوی را ساقط کند همین اتفاق نیز می‌تواند برای آنها رخ دهد. دوم اینکه سعودی‌ها مدعی هستند که کشورشان سرزمین وحی و دولتشان پرچمدار اسلام در جهان کنونی است و وهابیت بر بنیان‌های اسلام اصیل تکیه دارد و تنها کشوری هستند که در تمامی زمینه‌ها دستورات قرآن را به اجرا می‌گذارند، اما شاهد انقلابی، آن هم در کشوری نزدیک به خود بودند که به ادعای دوست و دشمن ریشه اسلامی داشت و خواستار پیاده‌کردن احکام اسلام بود. در عین حال، تفسیری متفاوت بلکه متضاد از اسلام سعودی ارائه می‌داد (آقایی، ۱۳۶۸: ۵۵-۵۶).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، شیعیان عربستان با پخش اعلامیه‌هایی در مساجد به خانواده سلطنتی حمله کرده و وعاظان به مخالفت با خاندان حاکم پرداختند؛ به طوری که برای اولین بار در این حکومت به اصطلاح اسلامی، موضع دولت به‌عنوان حامی اسلام شکسته شد. گه‌گاه اعلامیه‌های مخالف و نیز روزنامه‌ها مطالب انتقادی علیه رژیم سعودی و آمریکا منتشر می‌کردند و شعارهایی با مطالب موافق انقلاب ایران و مخالفت با آمریکا روی دیوارها نوشته می‌شد (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۳).

دو رویداد مهمی که در عربستان پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران رخ داد و زنگ خطری برای خاندان حکومتگر عربستان بود؛ نخست قیام شیعیان عربستان در سال ۱۹۷۹ و

دیگری تسخیر مسجدالحرام در همان سال به وسیله جهیمان العتیبی بود که در ذیل به بررسی آنها پرداخته می‌شود.

قیام شیعیان:

ایالت شرقی با وجود دارا بودن گنجینه‌ای از منابع طبیعی، یکی از فقیرترین مناطق عربستان سعودی است. گراهام فولر تحلیل‌گر سیاسی در امور خاورمیانه و استاد دانشگاه نیویورک درباره وضعیت شیعیان عربستان گفته است: «در واقع در بین تمامی شیعیان جهان عرب، شیعیان عربستان سعودی «مسلمانان فراموش شده» هستند. این واقعیت که آن‌ها در قلب مراکز پادشاهی سعودی در قسمت شرقی کشور (که منطقه استراتژیک و حساسی است) ساکنند، موجب حساسیت بیشتر موضوع شده است» (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۳۰).

تعداد شیعیان عربستان رقمی بالغ بر سیصد هزار نفر هستند که بیشتر در منطقه شرقی عربستان در شهرهای قطیف و احساء ساکن هستند. آنان هر سال در ماه محرم به‌رغم مخالفت‌های وهابیان سعی کرده‌اند با برگزاری مراسم ویژه جلوه‌ای از خشم خود را نسبت به حکومت وهابیون نشان دهند. به‌دنبال پیروزی انقلاب اسلامی شیعیان در محرم ۱۹۷۹ شهادت و جسارت بیشتری پیدا کردند و در روز بیست و هفتم نوامبر همان سال مراسم روز عاشورا را برگزار کردند که در عربستان ممنوع بود. جمعیت عکس‌های امام خمینی (ره) را در دست داشتند و به سوی قطیف، احساء و دیگر آبادی‌های ایالت شرقی حرکت می‌کردند. در درگیری‌های به‌وجود آمده با گارد ملی که مخالف برگزاری مراسم عزاداری بودند سی و شش تن از آنان کشته شدند. جمعیت سه روز تمام در حال طغیان بود. آنها بانک‌ها و مؤسسات دیگر را به آتش کشیدند و علیه رژیم سلطنتی شعار سر دادند (آقایی، ۱۳۶۸: ۸۴-۸۵).

دولت سعودی در یک واکنش برای جلوگیری از گسترش آشوب در مناطق شیعه‌نشین، فوراً سرمایه زیادی را صرف ساختارهای اقتصادی، نظام آموزشی و سایر خدمات نمود. جاده‌ها

آسفالت شد، زمین بین مردم توزیع شد و وام‌های مختلف پرداخت گردید (ابراهیم، ۱۳۸۷: ۱۶۱)؛ همچنین دولت برای خنثی کردن قیام‌های مردمی نایف، رئیس پلیس عربستان و شاهزاده احمد معاون وزارت کشور را به آنجا اعزام کرد. این مسئله امری استثنایی بود که طرح برق‌رسانی به این ایالت از بهمن ماه ۵۸ به اجرا درآمد و دستور آزادی صدها زندان سیاسی داده شد (کدیور، ۱۳۷۲: ۱۰۸). ضربه ناشی از اعتراضات و تظاهرات شیعیان، پادشاهی سعودی را به تجدید نظر در اوضاع واداشت. حکومت عربستان در همان حال که به سرکوب هرگونه مخالفت شیعیان ادامه می‌داد، برای اولین بار تصمیم گرفت تا با احداث مدارس و جاده‌های بیشتر، شرایط بد اقتصادی ایالت شرقی را بهبود بخشد. در سال ۱۹۸۷ کار احداث اولین بیمارستان پیشرفته ایالت به پایان رسید. از آن پس تبعیض‌ها تا حدی کمتر شد (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۴۲). در سال ۱۹۸۰ پس از سفر ده روزه ملک فهد به منطقه که مصادف با ماه محرم الحرام بود، دولت سیاست جذب شیعیان در نظام حکومتی خود را در پیش گرفت و حتی برای برخی از فرقه‌های شیعه؛ مانند «اصولی» و «اخباری» سفر به بحرین را مجاز اعلام کرد. (ملکی، و زندیه، ۱۳۶۷: ۵۶۱)

تسخیر مسجد الحرام به وسیله جهیمان العتیبی:

جهیمان العتیبی در دهه ۱۹۳۰ در یکی از هجرت‌گاه‌های اخوان (هجره) در ناحیه سجیر در غرب نجد متولد شد. خاندان او از شعبه صقور از قبیله عتیبه بودند. پدر بزرگ او، یکی از نیروهای تأثیرگذار سواره‌نظام اخوان بود که نقش مهمی در اقدامات سیاسی ابن سعود برای تثبیت قدرتش ایفا کرده بود. پدر جهیمان نیز یکی از نیروهای شورشی اخوان بود که تحت امر سلطان بن بجد در نبرد شبلیه، در سال ۱۹۲۹ با نیروهای ابن سعود جنگید و تا سال ۱۹۷۹ در قید حیات بود. جهیمان از صمیم قلب به وجود پدرش افتخار می‌کرد و در این اندیشه بود که اخوان اصیل را در جامعه السلفیه احیاء کند. جهیمان در سال‌های ابتدایی تحصیلی در مدرسه را

رها کرد. برخی شایعات از بی‌سوادی او حکایت دارد. برخی منابع نیز ذکر می‌کنند که جهیمان تا سال چهارم ابتدایی تحصیل کرده است. جهیمان بخش مهمی از زندگی خود را در قالب ارتش ملی ابن‌سعود گذراند. بنابر اطلاعات موجود، او در سال ۱۹۵۵ به این ارتش پیوسته و در سال ۱۹۷۳ از آن جدا شده است و دلیل جدایی او از ارتش ملی نامشخص است. برخی این اقدام او را داوطلبانه خوانده‌اند، حال آنکه گروهی دیگر او را اخراج‌شده از ارتش عنوان کرده‌اند.

او پس از جدایی از ارتش به دلایل نامعلومی به مدینه رفت و به دلیل ضعف و بضاعت اندکش در تحصیلات مقدماتی نتوانست به دانشگاه اسلامی مدینه راه یابد؛ اما به دارالحدیث پیوست که سازمانی سنتی برای آموزش حدیث به طلاب علم بود و از سوی دانشگاه اداره و نظارت می‌شد. او در همین زمان به جامعه السلفیه پیوست و به سرعت، به دلیل شخصیت کاریزماتیک و تفاخرات قبیله‌ای‌اش به شخص مهمی در میان اعضای جامعه تبدیل شد. او از این فرصت استفاده کرد و از ساختار راکد و علمای مصلحت‌اندیشی انتقاد می‌کرد که در هیئت ریاست جامعه حضور داشتند و فضا را برای ورود جوانان پرشور دیگر فراهم می‌نمود. پس از ماجرای اعتراض علنی جهیمان به شیخ جزائری، او گروهی از جوانان جامعه السلفیه را گرد خود جمع کرد و جمعیت اخوان را تشکیل دادند. ساختار ریاستی بر این جمعیت طبق گزارش حزیمی (یکی از یاران جهیمان) بسیار آمرانه و مستبدانه بود و هیچ‌کس حق اعتراض و یا حتی اعتراض به عقاید جهیمان را نداشت و به شدت مورد تنبیه قرار می‌گرفت.

در دسامبر ۱۹۷۷، نیروی دولتی سعودی از تحرکات گروه جهیمان مطلع شد و تصمیم به اقدام مستقیم گرفت. اما جهیمان پیش از حمله نیروهای پلیس، از طریق یکی از هم‌قبیله‌ای‌هایش در نیروی پلیس مطلع شد و چند ساعت پیش از حمله، به همراه دو تن از محل گریخت که یکی از آنها ناصر الحزیمی بود. جهیمان به همراه یاران اندکش به میان قبایل بیابانگرد بادیه نجد رفت که نیروی مرکزی قدرت قابل ملاحظه‌ای در میان آنها نداشت. او دو

سال را پنهان از دیدگان عموم مردم در آن مناطق گذرانند (لاکرو: <http://historylib.com/index.php?action=article/view/>). و پس از آن با گرایش مردم به عقاید او در اول محرم ۱۴۰۰ هـ ق هنگامی که فقط ۹ ماه از پیروزی انقلاب اسلامی می‌گذشت در دل مکه و در جزیره ثباتی که آل سعود برای خود مأمنی امن می‌شمردند، حادثه‌ای رخ داد که کاخ‌نشینان سعودی را به وحشت انداخت.

این تلاش بارز مخالفین علیه دولت عربستان که به یقین متأثر از انقلاب اسلامی بود، از آنجا شروع شد که در صبح اولین روز از قرن پانزدهم هجری گروه بی‌شماری مسلح که طبق برآوردها از پانصد تا سه هزار نفر ذکر کرده‌اند به سرکردگی جهیمان العتیبی به نشانه اعتراض به حکومت سعودی به کعبه پناه آوردند (آقایی، ۱۳۶۸: ۸۶). بیشتر همراهان جهیمان العتیبی اعضای قبایلی بودند که قبلاً عبدالعزیز آنها را سرکوب کرده بود (کمالی، ۱۳۹۱: ۳۶). قیام‌کنندگان به صحن حرم شریف وارد شده و راه‌های ورودی و خروجی کعبه را به نشانه اعتراض به حکومت عربستان بستند (عظیمی، ۱۳۷۴: ۸۹).

رژیم عربستان سعودی به دروغ اعلام کرد که این گروه مسجدالحرام را اشغال کرده‌اند درحالی‌که آنها به مسجد الحرام پناه آورده بودند؛ چون به حکم صریح اسلام، هرگونه خونریزی و تنازع در مسجدالحرام به شدت ممنوع است. دولت سعودی بدون توجه به این حکم صریح اسلامی که همه فرق اسلام بدان معتقدند، مسجد را محاصره و همه جوانان انقلابی مسلمان را قتل عام کرد (زورق، ۱۳۶۲: ۱۲۶).

جهیمان العتیبی در یک سخنرانی، اهداف خود را این گونه اعلام کرد: (۱) پایان دادن به حکومت خاندان سعودی چون دین را نابود کردند، (۲) قطع روابط با کشورهای مسیحی و در راس آنها امریکا، (۳) از بین بردن فساد و فحشا و اجرای قانون اساسی (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۶: ۱۰۳). هنگامی که ارتش و گارد ملی عربستان قادر به سرکوب این شورش نشد، ملک خالد به سرعت از ژیسکاردستن، رئیس جمهوری وقت فرانسه تقاضای اعزام نیرو کرد. علاوه بر

فرانسه، آمریکا و اردن نیز سربازان خود را در حمله به افرادی شرکت دادند که در مسجدالحرام سنگر گرفته بودند. یک گروه پنج نفره ضد ترور به همراه یک هنگ ژاندارم ارتش فرانسه که تعلیمات ویژه‌ای به منظور مبارزات ضد شورش دیده بودند در بیست و سوم نوامبر وارد عربستان شدند. این گروه، حمله نهایی را در سوم دسامبر بر علیه شورشیان و با استفاده از گاز اعصاب همراهی و رهبری نموده و شورش را سرکوب کرد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۷۲).

خطرناک‌ترین وجه جنبش جهیمان آن بود که از ادبیات انقلاب اسلامی ایران برای محکوم کردن رژیم مذهبی سعودی استفاده کردند (امامی حسینی و برزگر، ۱۳۹۲: ۱۷۷) و برجسته‌ترین ویژگی دعوت او این بود که حکومت خاندان سعودی را به همراه ایدئولوژی وهابی و حامیان بوروکراتش به طور تام رد می‌کرد (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۲۳). این حادثه سؤالاتی جدی درباره نظام سیاسی عربستان مطرح ساخت که مهم‌ترین آنها بی‌کفایتی پادشاه در حفظ امنیت داخلی کشور بود (فاضلی نیا، ۱۳۸۶: ۱۰۳). در طی روزهایی که نبرد با عتیبی ادامه داشت سعودی‌ها تاریکترین و وخیم‌ترین لحظات تاریخ خود را سپری می‌کردند (مسجدجامعی، ۱۳۶۹: ۱۵۲). دولت عربستان اعلام کرد افرادی که به خانه خدا حمله کردند و آن را به تصرف درآوردند، همگی از انقلاب اسلامی ایران تأثیر پذیرفته‌اند (صفتاج، ۱۳۸۸: ۱۵). حسنین هیکل این واقعه را یکی خارق‌العاده‌ترین حوادث در تاریخ خاورمیانه می‌داند که به طور مستقیم آن را به نفوذ انقلاب اسلامی ایران نسبت دانسته‌اند (نوعی، ۱۳۸۵: ۲۲۷). بعد از این واقعه، تماس عربستانی‌ها با ایرانی‌ها در موسم حج و گفت‌وگو و تبادل نظر با آنها برای اتباع عربستان سعودی به طور اکید ممنوع گردید (فوئیه، ۱۳۶۷: ۱۹۴).

شاهزاده فهد یک ماه پس از اشغال مسجد بزرگ کعبه، وعده صدور یک قانون اساسی را داد که دربرگیرنده‌ی یک مجلس شورا و شیوه‌های حکومت بود، اما هیچگاه عملی نگردید (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۲۲۴).

از دیگر اقدامات دولت عربستان نسبت به شیعیان اخراج بسیاری از افسران و درجه‌داران شیعه از ارتش بود. همچنین استفاده از بلندگو و میکروفون در مساجد شیعیان ممنوع گردید. دولت عربستان برای مخدوش کردن برنامه‌های صداوسیما جمهوری اسلامی ایران به پخش پارازیت بر این برنامه‌ها اقدام کرد. در اقدامی دیگر، مسافرت اتباع سعودی به خصوص شیعیان آن کشور به ایران ممنوع گردید (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۵۷). ملک خالد پس از انقلاب اسلامی رابطه العالم الاسلامی که به ظاهر نقش انجمن اسلامی را بر عهده داشت فعال کرد. رابطه العالم الاسلامی در یک جو تبلیغی و کاذب و گسترده در اولین واکنش، حکم تکفیر امام را صادر کرد. این انجمن در اواخر سال ۱۴۰۰ هـ.ق اطلاعیه‌ای صادر کرد که طی آن بیانات امام را درباره حضرت مهدی کفرآمیز خواند؛ همچنین پیشنهاد بزرگداشت هفته وحدت و گرامی‌داشت مقام شامخ رسالت را که با تولد آن حضرت مصادف است شرک‌آمیز خواند (آقایی، ۱۳۶۸: ۱۶۹) و علاوه بر سازمان رابطه العالم الاسلامی دایره ویژه‌ای به نام «دائرة المكافحه المد التبشیری» یعنی دایره ویژه مبارزه با گسترش تبلیغات شیعه را با بودجه‌ای ویژه دائر کرد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۵۸).

در ژانویه ۱۹۸۳ نقشه کودتایی علیه رژیم عربستان کشف شد که به گفته حاکمان این کشور قصد ترتیب‌دهندگان آن برپایی حکومت اسلامی بوده است (امامی، ۱۳۸۹: ۹۴).

در نخستین سالروز پیروزی انقلاب اسلامی، در مسجد قطیف اجتماعی به مناسبت سالگرد بازگشت امام برپا شد که منجر به شورش گردید. تظاهر کنندگان در حالی که تصویری از امام را حمل می‌کردند، دو بانک را سنگباران کرده و پنجاه اتوبوس و اتومبیل و چند اداره را به آتش کشیدند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۱).

در سال ۱۹۸۷ گروهی به نام حزب‌الله سعودی شکل گرفت که به پیروان امام خمینی (ره) مشهورند. این گروه اصل ولایت فقیه امام خمینی (ره) را می‌پذیرند (کاظمی دینان، ۱۳۸۸: ۱۷۹).

سازمان انقلاب اسلامی، جزیره العرب که در سال ۱۹۷۵ تاسیس شده بود تمام مسلمانان را امت واحده می‌داند که باید برای رسیدن به هدف از رهبری یک امام پیروی کنند و کسی جز

امام خمینی (ره) را لایق این مقام نمی‌دانستند. این سازمان مواضع جمهوری اسلامی را پذیرفته و آن را الگوی خود قرار داده است. اصل سیاست نه شرقی، نه غربی و دیگر اصول زیربنایی جمهوری اسلامی مورد پذیرش این سازمان است. سازمان مذکور پس از انقلاب اسلامی ایران رشد کرده و همه امیدش به ایران اسلامی است به ابتکار همین سازمان در فوریه ۱۹۸۰ تظاهرات گسترده‌ای جهت دعا و شفا امام خمینی (ره) در منطقه القطیف برگزار شد که در طی همین تظاهرات دو تن کشته و بیش از سیصد نفر دستگیر شدند. قبل از آن نیز در اعتراض به مناسبت پناه دادن شاه در مصر، دانش‌آموزان و دانشجویان عربستان را به اعتراض یکروزه دعوت کرد که به گرمی پذیرفته شد (آقایی، ۱۳۶۸: ۸۳).

پس از انقلاب اسلامی ایران، کنترل و نظارت سعودی‌ها بر حرمین شریفین تحت سؤال قرار گرفت. این کشور به تحریک آمریکا در سال ۱۳۶۶، چهارصد زائر ایرانی را که در حال انجام مراسم براثت از مشرکین بودند، قتل عام کرد. پس از آن مسلمانان اعلام کردند که ریشه خانواده سعودی در خدمت به کفر قرار دارد و سعودی‌ها همیشه خادم منافع قدرت های غربی بوده‌اند؛ بنابراین کنترل و نظارت آنها بر حرمین قابل قبول نیست. مؤسسه اسلامی لندن یکسال پس از کشتار حجاج در مکه، سمیناری جهانی تحت عنوان آینده حرمین شریفین در لندن برگزار نمود. انگیزه تشکیل این سمینار این بود که آینده حرمین (مکه و مدینه) به طور خاص مورد بررسی قرار گیرد (صدیقی، ۱۳۷۹: ۱۱۸).

۲- عراق

در بین کشورهای خلیج فارس صدور افکار انقلابی بیش از همه موجودیت عراق را تهدید می‌کرد و اگر عراق سقوط می‌کرد، کشورهای خلیج فارس یکی پس از دیگری سقوط می‌کردند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۸). شیعیان عراق از انقلاب اسلامی عراق (در سال ۱۹۲۰) تاکنون همواره در حال مبارزه با حکومت‌های حاکم بر عراق بوده‌اند.

موفقیت انقلاب اسلامی در ایران تأثیر عمیق و فوری در میان شیعیان عراق برجای گذاشت، ایجاد سازمان‌های مخالف و انقلابی شیعه افکار مردم را روشن می‌کرد و یک تهدید هم برای ثبات رژیم عراق شد (کدیور، ۱۳۷۲: ۱۰۴).

آغاز این حرکت‌ها در نخستین جمعه بعد از بازگشت امام خمینی (ره) به تهران در بهمن سال ۱۳۵۷ در خارج از مسجدالحضیره بود. این تظاهرات که به وسیله محمد باقر صدر حمایت می‌شد به وسیله نیروهای امنیتی عراق متفرق شد. طرفداران آیت‌الله محمد باقر صدر در سیزدهم ژوئن انتفاضه رجب را ترتیب دادند. جمعیت زیادی از شهرهای مختلف عراق جهت اعلان قبول مرجعیت ایشان رهسپار نجف شدند. در تظاهرات رجب بخش عظیمی از اساتید، دانشجویان، نخبگان و کشاورزان شرکت کردند. در این تظاهرات، آیت‌الله صدر فتوایی صادر کردند و مبارزه بر علیه حزب بعث را واجب شمردند (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۴۸).

در سال ۱۹۸۰ جماعت‌العلماء از مبارزه خشونت‌آمیز بر علیه دولت حمایت کرد و در اواخر آن سال نیروی نظامی حزب الدعوه تشکیل شد (همان: ۱۵۰). حزب الدعوه در آغاز خواهان برپایی نظام سیاسی با تأکید بر اصل شورا بود، اما به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به سود نظریه ولایت فقیه تغییر پیدا کرد (مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ۱۳۹۰: ۱۱۶). این گروه مهم‌ترین و برجسته‌ترین گروه شیعه عراق است که پس از تأسیس جمهوری اسلامی ایران، فعالیت‌هایش علیه دولت بعث عراق شدت گرفت و ارتباط معنوی آن با انقلاب اسلامی موجب شد که رسماً خواستار سرنگونی رژیم بعث و برپایی حکومت اسلامی در عراق شود (فراتی، ۱۳۸۱: ۵۰).

حزب‌الدعوه در یکم آوریل ۱۹۸۰ اقدام به ترور نافرجام طارق عزیز، یار وفادار صدام حسین نمود (حاجی یوسفی و سلطانی نژاد، ۱۳۸۶: ۲۶۱). در این واقعه، طارق عزیز جان سالم به در برد، ولی چند تن از همراهان او کشته شدند. در مراسم تشییع کشته‌شدگان حادثه دیگری رخ داد و عده‌ای به صفوف تشییع‌کنندگان حمله کردند و بر آنها آتش گشودند. دولت عراق این

اقدام را به حزب‌الدعوه نسبت داد. صدام در یک واکنش شدید حزب‌الدعوه را غیرقانونی و دستور دستگیری تمام اعضای آن و همچنین اخراج کردهای شیعی مذهب عراق را از کشور صادر کرد و به دستور او پانزده‌هزار نفر از کردهای شیعی مذهب از عراق رانده شدند (میلر و میلروا، ۱۳۷۰: ۱۴۶)

در روز عاشورای سال ۱۹۸۰ طالب‌الاعوان در کربلا نیروهای امنیتی را به رگبار بست و چهار تن از آنان را کشت. دولت بعد از این اقدام او را دستگیر کرد و در عکس‌العمل به این مبارزات در مارس ۱۹۸۰، نود و شش نفر از اعضای حزب‌الدعوه را دستگیر و اعدام کرد و عضویت در حزب‌الدعوه را به‌عنوان یک جنایت مستوجب اعدام دانست (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۵۰). بنت‌الهدی صدر خواهر محمدباقر صدر نیز یک راهپیمایی به سمت مقبره امام علی(ع) در نجف را بر عهده داشت (کدیور، ۱۳۷۲: ۱۵۰).

بعد از روی کار آمدن صدام دولت تاکتیک‌های خود را عوض کرد و کانون جدیدی برای مجازات مخالفان وضع کرد. حمایت مطلق از انقلاب اسلامی ایران از سوی محمدباقر صدر و تشویق مبارزه مسلحانه از سوی او رژیم را واداشت تا او را به خاطر طرح‌ریزی در جهت تشکیل یک حکومت شیعه در عراق به خیانت متهم کنند و او و خواهرش بنت‌الهدی صدر را به بغداد منتقل و در آوریل ۱۹۸۰ در آنجا اعدام کردند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۰).

آیت‌الله خمینی (ره) در پیامی که در تاریخ دوم اردیبهشت ۱۳۵۹ به مناسبت شهادت آیت‌الله صدر و خواهر وی صادر کردند اظهار داشتند:

«شهادت این بزرگواران که عمری را به مجاهدت در راه اهداف اسلام گذرانده‌اند و به دست اشخاص جنایتکاری که عمری به خونخواری و ستم‌پیشگی گذرانده‌اند، عجیب نیست. عجیب آن است که ملت‌های اسلامی و خصوصاً ملت شریف عراق و عشایر دجله و فرات و جوانان غیور دانشگاه‌ها و سایر جوانان عزیز عراق از کنار این

مصیبت بزرگ که به اسلام و اهل بیت رسول الله وارد می‌شود، بی تفاوت بگذرند و به حزب ملعون بعث رخصت دهند که مفاخر آنان یکی پس از دیگری مظلومانه به شهادت برسانند». (نوعی، ۱۳۸۵: ۲۳۳)

دولت تظاهرات ناشی از دستگیری محمدباقر صدر در محله الثوره بغداد را به شدت در هم کوبید. عظمت و گستردگی سرکوب باعث بروز شکاف در شورای فرماندهی انقلاب عراق شد و همین امر باعث گردید پس از روی کار آمدن صدام حسین در ژوئیه ۱۹۷۹، بیست و دو مقام بلند پایه بعثی اعدام شوند (متقی زاده، ۱۳۹۱: ۲۱۴).

در سال ۱۳۶۱ «مجلس اعلاى انقلاب اسلامى عراق» با هدف مبارزه با حکومت صدام حسین پدید آمد و نقش انقلاب اسلامی در این امر آشکار بود (ملکوتیان، ۱۳۸۴: ۸۳). این مجلس از طرف گروهی از روحانیون عراق تحت رهبری محمدباقر حکیم تشکیل گردید و در سالهای جنگ فعالیت‌های گسترده‌ای داشت و امیدوار بود که پس از سقوط رژیم بعث رهبری حکومت را در عراق به دست گیرد (فراشی، ۱۳۸۱: ۵۱).

۳- کویت

پس از انقلاب اسلامی ایران در کویت، حرکت‌هایی به سرکردگی حجت اسلام مهری آغاز گردید که تبعه کویت محسوب می‌شد (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۰). فعالیت این روحانی به صورت سخنرانی‌های شدیداً سیاسی، توسط فرزندش و وابستگان او در مساجد و حسینیه‌ها جلوه‌گر شد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۸۷).

ده روز بعد از واقعه مسجدالحرام، بالغ بر یک‌هزار شیعه کویت در یک تظاهرات به سفارت آمریکا حمله کردند و بیست و پنج نفرشان که ایرانی الاصل بودند دستگیر و به زندان‌های متفاوت‌المدت محکوم شدند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۱). خشونت و برخورد

غضب‌آلود شیعیان کویت بر علیه سیاست‌های شیوخ نسبت به جنگ اول خلیج فارس و مخالفت آنان با حمایت‌های گسترده مقامات کویتی از رژیم عراق در جنگ با ایران روز دوازدهم سپتامبر ۱۹۸۳ چندین انفجار پی‌درپی را فراهم آورد؛ همچنین به سفارت آمریکا حمله شد. این ماموریت به وسیله یک راننده انتحاری توسط یک کامیون پر از کپسول‌های گاز که به یک چاشنی انفجاری متصل بود، انجام گردید. همچنین در تاریخ دوازدهم ژوئن در دو کافه کنار دریا بمب گذاری شد که طی انفجار آن یازده تن کشته و هشتاد و نه نفر زخمی شدند گروهی که این کار را انجام دادند، خود را بریگادهای انقلابی عرب می‌نامیدند (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۸۸).

در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی گروهی تحت عنوان «جمعیه الثقافیه الاجتماعیه» توسط شیعیان پیرو خط امام در کویت شکل گرفت و بیشتر در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی فعالیت داشت (کاظمی دینان، ۱۳۸۸: ۲۳۱). چون تعدادی از اعضای جنبش اسلامی کویت در زندان‌های این کشور به سر می‌بردند در سال ۱۹۸۷ گروهی از مخالفان خانواده الصباح، یک هواپیمای کویتی را ربودند و از طریق ایران و لبنان به الجزایر بردند ربایندگان خواستار آزادی زندانیان وابسته به جنبش اسلامی کویت بودند (فراتی، ۱۳۸۱: ۵۳).

دولت کویت به منظور تحت کنترل درآوردن اقلیت شیعی، ابتدا به سلب تابعیت و سپس تبعید مبادرت کرد. چنانکه تعداد اتباع ایرانی که در نیمه اول دهه هشتاد میلادی از کویت اخراج شدند، قریب به پنج هزار نفر برآورد شده است. تنها در یک دوره هجده ماهه دوهزار و دویست و بیست ایرانی از کویت اخراج شدند. (<https://www.mashreghnews.ir/fa/news/>) وحشت خانواده الصباح از شیعیان طرفدار انقلاب اسلامی باعث شد تا به تقویت و حمایت از گروه سنی «جمعیه الاصلاح الاجتماعیه» که مخالف انقلاب اسلامی است و جهت‌گیری سعودی دارد، بپردازد.

۴- بحرین

از دهه ۱۹۷۰ تا انقلاب اسلامی ایران جنبش‌های سیاسی و اجتماعی در کشور بحرین علاوه بر تلاش برای رفع استبداد داخلی و کسب آزادی‌های سیاسی و اجتماعی یک وجهه بارز به خود گرفت که عبارت بود از موج اسلام‌گرایی و حرکت به سوی ارزش‌های اسلامی. نفوذ افکار اصلاح‌طلبی اسلامی از مصر، عراق و ایران به این کشور و به‌ویژه پیروزی انقلاب اسلامی این فرصت را به مبارزان مسلمان داد تا به‌طور جدی و فعال خواهان اجرای اصول و ارزش‌های اسلامی در جامعه خود باشند (آدمی، موسوی و توتی، ۱۳۹۱: ۱۴۸).

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، مردم بحرین با حمل پلاکارد تظاهرات عظیمی به حمایت و همبستگی ایران برپا کردند (محمدی، ۱۳۸۶: ۲۰۲). طارق المؤید وزیر اطلاعات بحرین در پایان سال ۱۹۸۰ درباره انقلاب اسلامی ایران گفته: «انقلاب اسلامی در نظر عده‌ای به منزله خواب و خیال بود، از این پس مانند کابوس خواهد ماند» (الیویه و دیگران، ۱۳۶۶: ۹۹).

آیت‌الله مدرسی که توسط رژیم شاه به بحرین تبعید شده بود، شیعیان را در بحرین سازماندهی می‌کرد. در بحرین خطابه‌های مدرسی منجر به انجام دوگونه تظاهرات شد. یکی به مناسبت اعلام نخستین روز قدس از سوی امام و دیگری دو روز بعد به علت توقیف یکی از دستیاران مدرسی رخ داد. این امر موجب یک تظاهرات پانصد نفری شد که خواستار آزادی او بودند و بیست و هشت نفر از آنها توسط دولت بازداشت شدند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۰، محمدی، ۱۳۸۶: ۲۰۲). دو هفته بعد مقامات بحرینی مدرسی را از بحرین اخراج کردند و آرامش برقرار گردید (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

هنگامی که آیت‌الله محمدباقر صدر به دست صدام به شهادت رسید، شیعیان بحرین در شهر منامه تظاهراتی به راه انداختند که با دستگیری معدودی سرکوب گردید. شیعیان مُصَر بودند که چون آنها به واقع اکثریت هستند نباید با آنها مثل اقلیت رفتار شود. متعاقب این امر در تهران جبهه اسلامی برای آزادی بحرین به سرپرستی مدرسی تأسیس شد (همان، ۱۰۱).

از جمله حرکت‌های سرّی و زیرزمینی که پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تحت تأثیر آن شکل گرفت حرکت هسته‌های انقلابی بود. در ژانویه ۱۹۸۱ حکومت بحرین یکی از عالمان دین به نام شیخ ناصر الحداد و بیست نفر از جوانان بحرینی را به اتهام علیه امنیت ملی بازداشت کرد. این افراد متهم شدند که در تشکیلات الخلیا الثوریه، به رهبری شیخ ناصر الحداد عضویت داشته‌اند (متقی‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۲۹).

دیگر حرکت مخفی و سرّی که در اوایل دهه ۱۹۸۰ و تحت تأثیر انقلاب اسلامی به وجود آمد حرکت اسلامی انصار الشهدا بود. رهبری این تشکل بر عهده شیخ جمال علی‌العصفور بود. این گروه به وسیله دولت کشف شد و شیخ عصفور در سال ۱۹۸۰ دستگیر و در سال ۱۹۸۱ در زندان بر اثر مسمومیت دار فانی را وداع کرد (همانجا).

در اواخر سال ۱۹۸۱ یک طرح کودتای پیچیده در بحرین کشف شد که هدف آن سرنگون کردن نظام سلطنتی و استقرار یک جمهوری اسلامی به جای آن بود (فولر، ۱۳۷۷: ۱۰۹). وزارت کشور بحرین در بیانیه‌ای اعلام کرد: «این خرابکاران برای انجام عملیات خرابکاری و ترور و گسترش دامنه آن در بحرین، قبلاً در ایران آموزش دیده‌اند». وزارت خارجه این کشور نیز در اقدامی، حسن شوشتری کاردار سفارت ایران را برای ادای توضیحات احضار کرد و یادداشت اعتراضی‌ای به تهران فرستاد (الیویه و گریزبک، ۱۳۶۶: ۱۳۴). به دنبال این کودتا نایف وزیر داخلی عربستان، ایران را متهم به آموزش، مسلح نمودن و کمک مالی به تروریست‌ها در جهت از بین بردن ثبات در کل خلیج فارس نمود. او اعلام کرد ایرانی‌هایی که بعد از انقلاب نمی‌خواهند ژاندارم خلیج فارس باشند، تروریست‌های خلیج فارس شده‌اند در همین راستا عربستان سعودی تمام توان خود را در جهت تأمین امنیت بحرین به کار برد (قاسمی و صالحی، ۱۳۸۶: ۱۳۴).

حکومت بحرین در سال ۱۹۸۰ تعداد زیادی از شیعیان ایرانی مقیم بحرین را در یک کشتی نهاد و بدون هیچ گونه فرایند قانونی، از کشور اخراج و روانه ایران کرد. دیگر اقدام حکومت

بحرین در قبال شیعیان، تعطیلی همه مراکز دینی آنها بود (کاظمی دینان، ۱۳۸۸: ۲۰۳). حکومت بحرین برای هفتاد و سه تن از مسلمانان انقلابی به اتهام عضویت در جبهه اسلامی آزادی‌بخش بحرین و ارتباط با جمهوری اسلامی ایران و شرکت در توطئه براندازی رژیم در مارس ۱۹۸۲ تقاضای مجازات و اعدام کرد (اسعدی، ۱۳۶۶: ۳۶۹). ترس از فعالیت گروه‌های شیعه موجب شد دو دولت بحرین و عربستان در بیستم دسامبر ۱۹۸۱ پیمان امنیتی مشترک منعقد نمایند (فاضلی نیا، ۱۳۸۶: ۱۰۴).

۵- عمان

قبل از انقلاب اسلامی ایران علمای شیعه ایران همچون سید حسین موسوی و سید عبدالکریم رضوی قزوینی به عمان رفتند که پس از انقلاب اسلامی از عمان اخراج شدند. هیچگونه تشکل در عمان مجاز نیست و با هرگونه حرکتی برخورد جدی صورت می‌گیرد. از این نظر طی سال‌های اول انقلاب به‌خاطر سردی روابط جمهوری اسلامی با عمان و حساسیت‌های موجود شیعیان از نزدیکی با ایرانیان پرهیز داشتند (حشمت‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۶).

به دنبال تندروری بعضی گروه‌های شیعه در بحرین و کویت، دولت عمان مراقبت بیشتری نسبت به جوانان شیعه کشورش کرد. در کشور عمان، همگام با پیروزی انقلاب اسلامی و مدتی بعد از آن تا جایی که نگارنده تحقیق کرده است مانند کشورهای بحرین، کویت، عربستان و عراق تحرکی به‌وجود نیامده است و تنها در سال ۱۳۶۶ گروهی از جوانان شیعه عمان از جمله صباح‌عبدالامیر، مدیر کل اداره وزارت میراث ملی و فرهنگ عمان به اتفاق هفت نفر به‌دلیل حمل نوارهای سخنرانی و جزوه از جمهوری اسلامی ایران در ارتباط با دفتر آیت‌الله شیرازی بازداشت و به حبس محکوم گردیدند (عرب، ۱۳۷۷: ۷۸).

۶- قطر و امارات متحده عربی

در دو کشور قطر و امارات متحده عربی، حرکت‌های سازماندهی نشده به وجود آمد و به شکل اعتراضات اجتماعی بروز کردند (ملکوتیان، ۱۳۸۴: ۸۴).

در بیستم ژوئن ۱۹۸۱ در امارات متحده عربی پنج بمب منفجر شد و ساختمان‌های وزارت دادگستری را نابود کرد. امارات پس از این انفجار از ورود اتباع بیگانه به مدت یک ماه به کشورش جلوگیری کرد و اعتبار گذرنامه‌ها را ملغی کرد (الیویه و گریزبک، ۱۳۶۶: ۱۴۰).

در قطر پیش از تشکیل کنفرانس دوحه سال ۱۹۸۳، در سپتامبر همان سال، پلیس قطر شش موشک زمین به هوا را در نزدیکی هتل شرایتون دوحه کشف و ختنی نمود که برای کنفرانس آماده می‌شد. به گفته مقامات قطر این موشک‌ها در سیلندرهایی به مقصد قطر در کشتی جاسازی شده بود و واردکننده‌ی آن یکی از شرکت‌هایی بود که به وسیله یک خانواده شیعی مذهب ایرانی الاصل اداره می‌شد (همان: ۱۴۱).

نتیجه‌گیری

انقلاب اسلامی ایران جرقه‌ای در انبار باروت شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس بود که دامان آن حکومت‌های وقت این کشورها را گرفت. آنها از الگوها و اهداف انقلاب اسلامی ایران سرمشق گرفتند و خواستار حقوق مساوی با اقلیت‌های سنی شدند و بر علیه آنها به پاخاستند. بیشترین بازتاب انقلاب اسلامی ایران در کشورهای عربستان سعودی، عراق، کویت و بحرین بود که شیعیان زیادی در آن کشورها به سر می‌بردند. شیعیان کشورهای حوزه خلیج فارس با الهام و تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی اعتراضات، گردهمایی و تظاهرات به پا کردند که دست‌آوردهای سیاسی و اجتماعی برای آنها به دنبال داشت.

از جمله این دست‌آوردها: (۱) توجه و مجبور کردن حکومت‌ها وقت سنی به سرمایه‌گذاری، بهبود و پیشرفت وضعیت عمرانی و رفاهی مناطق شیعه نشین. (۲) رشد و فعالیت سازمان‌های

انقلابی شیعیان. ۳) صدور رویداد برای برخی فرقه‌های شیعه جهت خروج از کشور در ایام محرم توسط کشور عربستان. ۴) تزلزل پایه‌های غرب در خلیج فارس. ۵) تزلزل کاخ‌نشینان سنی و ایجاد رعب و وحشت در دل‌های حاکمان وقت.

دست‌آوردهای ذکر شده روندی منفی بر روابط ایران با کشورهای حوزه خلیج فارس داشت، چنانچه کشورهای آل‌سعود و حزب بعث صدام مبارزاتی با ایران در منطقه فراهم ساختند. حزب بعث به صورت نظامی جنگ تحمیلی را در اوان‌های انقلاب به پا کرد و آل‌سعود جنگ تبلیغاتی، رقابت در سازمان اوپک با ایران و حمایت از صدام در جنگ را اتخاذ کرد.

منابع و مأخذ

- آدمی، علی، محمدرضا موسوی وحسینعلی توتی (۱۳۹۱)، «تحولات انقلابی بحرین و تعارضات مذهبی و ژئوپولیتیکی ایران و عربستان سعودی»، *فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*. شماره دهم.
- آقایی، سید داود (۱۳۶۸). *ساختار حکومت در عربستان سعودی*. تهران: کتاب سیاسی.
- ابراهیم، فؤاد (۱۳۸۷). *شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)*. ترجمه رضا سیمبر. تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم و تحقیقات.
- اسعدی، مرتضی (۱۳۶۶). *تاریخ جهان اسلام*. تهران: مرکز دانشگاهی.
- الیویه، دلاژ و ژرارگریزبک (۱۳۶۶). *توفان خلیج*. ترجمه اسدالله مبشری و محسن مؤیدی. تهران: اطلاعات.
- امامی، محمّدعلی (۱۳۸۹). *عوامل تأثیرگذار داخلی در خلیج فارس*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- امامی حسینی، سید محمّدصادق و ابراهیم برزگر (۱۳۹۲). «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر عربستان سعودی». *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*. سال دهم، شماره سی و سوم.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد و احمد سلطانی‌نژاد (۱۳۸۶). *سامان سیاسی در عراق جدید*. تهران: وزارت امور خارجه.
- حشمت‌زاده، محمّدباقر (۱۳۸۷). *تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- دکمجان، هرایر (۱۳۶۶). *جنبش‌های اسلامی در جهان عرب*. ترجمه حمید احمدی. بی‌جا: کیهان.
- روزن، باری (۱۳۷۹). *انقلاب ایران: ایدئولوژی و نماد پردازی*. ترجمه سیاوش مریدی. تهران: مؤسسه هنر، فرهنگ و ارتباطات.
- زورق، محمدحسن (۱۳۶۲). *کعبه در زنجیر*. تهران: سروش.
- صدیقی، کلیم (۱۳۷۹). *نهضت‌های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران*. ترجمه سید هادی خسروشاهی. تهران: اطلاعات.
- صفاتاج، مجید (۱۳۸۸). *تحولات خاورمیانه پس از انقلاب اسلامی*. تهران: سفیر اردهال.
- عرب، محمد (۱۳۷۷). *آشنایی با مذاهب اباضی*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- عظیمی، رقیه السادات (۱۳۷۴). *عربستان سعودی*. تهران: وزارت امور خارجه.
- فاضلی نیا، نفیسه (۱۳۸۶). *ژئوپلیتیک تشیع و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی*. قم: شیعه‌شناسی.
- فراتی، عبدالوهاب (۱۳۸۱). *انقلاب اسلامی و بازتاب آن*. بی‌جا: زلال کوثر.
- فولر، گراهام (۱۳۷۷). *قبله عالم*. ژئوپلیتیک ایران. ترجمه عباس مخبر. تهران: مرکز.
- فولر، گراهام و رحیم رند فرانکه (۱۳۸۳). «شیعیان عربستان سعودی». مترجم خدیجه تیریزی. *فصلنامه شیعه‌شناسی*. سال دوم، شماره هشتاد.
- فوییه، کلود (۱۳۶۷). *نظام آل سعود*. ترجمه نوردین شیرازی، بی‌جا: فراندیش.
- قاسمی، فرهاد و سیدجواد صالحی (۱۳۸۶). *نگرشی تئوریک بر خلیج فارس مسائل آن*. تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- کاظمی دینان، سیدمرتضی (۱۳۸۸). *علل خیزش شیعیان حاشیه جنوبی خلیج فارس*. قم: شیعه‌شناسی.
- کدیور، جمیله (۱۳۷۲). *رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا*. تهران: اطلاعات.
- کمالی، حمیدرضا (۱۳۹۱). *خاورمیانه ۹ ویژه مسائل داخلی عربستان*. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- لاکرو، استفان (۱۳۹۳). «بازخوانی ماجراهای جهیمان العتبی و ظهور اندیشه‌های مهدویت در بطن وهابیت». ترجمه محمد حسین رفیعی. <http://historylib.com/index.php?action=article/view/>
- متقی‌زاده، زینب (۱۳۹۱). *جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس*. قم: شیعه‌شناسی.

- محمّدی، منوچهر (۱۳۸۶). *بازتاب جهانی انقلاب اسلامی*. بی‌جا: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- مسجد جامعی، محمّد (۱۳۶۹). *تحول و ثبات در خلیج فارس*. قم: حمید.

- ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۴). «تأثیرات منطقه‌ای و جهانی انقلاب اسلامی ایران». *فصلنامه تخصصی مطالعات انقلاب اسلامی*. شماره یک.

- ملکی، عباس و مینا زندیه (۱۳۶۸). «امنیت ملی و امنیت دستجمعی». *مجموعه مقالات سمینار بررسی مسائل خلیج فارس ۱۳۶۷*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

- مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران (۱۳۹۰). *خاورمیانه ۸۰*. تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.

- میلر، جودیت و لوری میلروا (۱۳۷۰). *از تکریت تا کویت*. ترجمه حسن تقی‌زاده میلانی. تهران: کویر.

- <https://www.mashregnews.ir/fa/news/>

